

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՍՆ Ա.

8-—2-ք.1:

Մեր ժամանակ, երբ գիտութիւնը կրկին կենդանութիւն է տալիս դարերէ ի վեր անհետացած ազգերի, որ ըստ օրէ բաց անուձ նոցա խորհրդաւոր անցնեալ են նոցա կապը որոնում ներկայիս հետ, զգալի թերութիւն կը լինէր հայ պատմագրութեան համար՝ անտարբեր մնալ դէպ այդ նորագիտ աղբիւրները եւ շորոնէլ նոցանում որ եւ է յիշատակ, գէթ ակնարկ Հայաստանի աշխարհ անցեալի մասին. արդէն ասուր-բաբելոնի եւ ուրարտեան սեպագծէ արանապատմութիւնները թանկագին պաշար կը ներկայացընեն մեր հնագոյն պատմութեան համար, բողոքովն նոր լոյս սփռելով նորա մռլէ լէրի վերայ՝ Բայց արդէն աննեղելի թերութիւն կը լինէր՝ զանց առնել մի ձոն գրականութիւն, այն եւս մի ազգի, որի հետ Հայերը շարունակ դարեր մտածմտ շփուել են, որ իրիշած էր նոցա երկրում, հասնելով մինչեւ Կոմկասի լեռնաշղթան։ Արարիւյ անապատների որդիք, լեռնաբան Կիսակայրի եւ շիրջան, սակայն կրւած էին մի ժամանակ կառավարել պատմութեան զինք. Մասնագի հետ ծնա ոչ միայն նոր ուսում, այլ եւ նոր գարաշխան տիեզերական պատմութեան համար. տէրութիւններ մէկը միւսի յետեւից փուլ եկան մասնագիտացող հրահանգի առիւն, Հնդկաստանից մինչեւ Սպանիա տիրեցին մարգարէի յալըրդները։ Կրօնական ոգեւորութիւնը, մասնելով արարածը ձեռքը հեռու որ երկրներ, մի եւ նոյն ժամանակ զարկ տալիս նոցա մտաւոր զարգացմանը, ստեղծեց մի կույտուր, որ իւր ազդեցութիւնն դրոշմեց նաեւ եւրոպական ազգերի մոլի վերայ։ Մարգարէի խօսքը չէր միայն, որ արարական պատմագրութեանը կեանք տալիս, այլ եւ այն փայլուն յաղթութիւնները, որ դեռ նորա օրերով էին սկսւած. նոր ազգերի հետ ծանօթութիւնը միանշաւից լայն ծաւալ տալիս Արարիւյ բնակիչների աշխարհայեցողութեան, որ ծաղկեցաւ փիլիսոփայութեան, աշխարհագրութեան, տիեզերական պատմութեան, մի խօսքով՝ հարուստ եւ բազմակողմանի գրականութեան մէջ։

Մեզ համար հետաքրքրական են պոֆալոս եւ ալեքսանդրի տեղեկութիւնները Հայաստանի մասին, որ արարական մտենազգրի ընդարձակ կամ համառօտիւ՝ կ'աւանդեն իրանց երկրում. որչափ էլ նոցանից յեղաշրջւած լինին պատմական փաստերը յօգուտ ուղղափառների, որչափ էլ աշխարհագրական մանրամասնութիւններ այլալուծ, այնու ամենայնիւ նոցա տւած նիւթը բաւականաւոր է մեր միջնդարեան ժամանակագրերի պակասը գէթ նուազիւ լրացնելու։

Ինչ որչափ արժանահաւատ են արարացի մտենազգրիք՝ խնդիրս ինչն ըստ ինչեան կը պարզուի, թէ՛ ի նկատի առնենք այն շրջանը, որի մէջ նոքա մեծացած են, այն աղբիւրները, որոնցից նոքա օգտւած են։ Հնուց ի վեր նահապետական կեանքը կը տիրէր այս ընդարձակ անապատներում. խաշնարած ժողովրդի միակ մտաւոր բաւակնութիւնն էր՝ անցած-եղածի զբոյնները, որ կ'աւանդէին ծերունիները խմբւած ամբարիւն. նոցա էին ժողովրդի գիտունները, "հէքիմները", որոնց համար միշտ պատմապատկ կար պատմաւոր տեղ ժողովարաններում. զանազան ցեղերի փոխադարձ վեճերը եւ կռիւները եւ նոցանում հռչակւած քաղցրը կը կարգէին այս աւանդութեանց գլխաւոր նիւթը.՝ նոյն երեւոյթն նկատելի է եւ բաւառտեղծութեան մէջ, որ մանաւանդ զարգացած էր այստեղի գրեւ նախ քան իրաւով ծնէին։ Միւս կողմից հեռու որ երկրների մասին պատմութիւնները, ուր կ'ուղեւորէին տարւայ որոշ ժամանակ առաջի կ'աւանդակները կարաւանները, պէտք է ոչ պակաս հետաքրքրէին ունկնդիրներին. մասնաւոր իրանց կառավարող հռչակած Մեկկացիք պարծենալ տալով էին իրանց "աշխարհտեսութեանք"։ Հազարաւոր ուխտաւորներ, գալով Մեկկա՝ սեւ քարին ("կարմիր"), երկրպագելու, ամեն անգամ իրանց հետ տուն կը տանէին մի որ եւ է նորութիւն, լինի դա երգ, առաւպել կամ ճշգրիտ անցը։

Այս անապատական անդորրութիւնը խանգարեց Մասնագի երեւան, սակայն նահապետական կեանքի հիմունքը մնացին անխախտ. ամբողջ Արարիւն խմբեցան մի գաղափարի շուրջը, որ անհաշտ կռիւ յայտարարելով միւս ազգերին, իւր մէջ չէր կրում եւ չէր կարող կեւլ բարձրագոյն կույտուրայի սերմը. չնայելով գիտութեան, արականութեան, գեղարեւոյ ծաղկման, չնայելով դէնքի աղովութեան, մասնագիտան տէրութիւնը երբեք չհասաւ մտաւոր զարգացման այն աստիճանին, որի վերայ դարեր առաջ կանգնած էին Աթենք եւ Հռոմը։ Նոր կօծը, որ հրապուրիչ զոյններով էր նկարագրէր գրախօսի (Նինադի) դրանշիւքը իւր կանաչազարդ պարտիզով, կարեւաշատ ջնքում եւ հրաշալիք կանանցով, վառ կրօնականութեան արդիւնք էր, որով կ'արդէն արեւելեան ազգեր. նորա ազդեցութիւնն նկատելի է գրեթէ ամբողջ արարական գրականութեան մէջ։ Կրօնական պատգամները նորնիւթ տալիս ժողովրդի լարւած հետաքրքրութեան, բայց աւանդման պայմանները եւ եղանակը մնացին նոյնը. որմարանք արեւելքում մինչեւ որս կը ծառայէ ժողովրդի սիրած տեղը, ուր ամեն մէկը դեպք ունի՝ լիքնուր եւ օտերը տառաջը դրած՝ հեղեթներով, երգելով եւ առանձնելով գրաբանակալու. պատմական աւանդութիւնն այժմ էլ կ'ապրի ծերունիների յիշողութեան մէջ, մինչդեռ երբեք եւ հեղեթներ տալիս տեղ չընդլ աշուղների մասնաւոր արհեստն է։ Հարկաւ այս ժողովարաններում մեծացած պատ-

մաշիրը հնուց անցքերի համար պէտք է օգտուէր Բաւոսի զընցներին, առանց հոգ տանելու նոցա արժանաւորութեան մասին:

Ահա թէ ինչո՞ւ արաբական մատենագրերը սովորաբար բաց են առնում պատմութեան թէլը, նախ միւսա մի թելով իրանց աղբիւրները («խնագ») «ինձ պատմե՛ք եւս», որ լսած է Բ-ից, որ լսած է Է-ից... եւ այլն մինչեւ առաջին զընցողը, որից նոցա երբեքմէ դարերով են բաժանուած. բարեկործան առաջ իր բերին նաեւ զանազան, անգամ միմեանց հակասող վկայութիւններ, չստանալով յայտնել եւ իրանց անձնական կարծիքը, յօգուտ են հակառակ նոցա. անգամ Տարաբին, Թ. դարի հաշակաւոր պատմագիրը, իւր բազմահատոր Ժամանակագրութեան նիւթը նոյն բանաւոր աղբիւրից է քաղած: Այսպիսի խախտւած հինգի վերայ հաստատուած անանգութիւնն հարկաւ ժամանակի ընթացքով պէտք է առապելանաւոր, աշխարհագրական եւ գործող անձանց անուններն փոխադարձաբար շփոթելէն կամ ընտել անհետանային. այսպիսի աղաւաղման օրինակ էր ներկայացընէ ալ—Վակիդիի պատմութիւնն Արաբացոց արշաւանաց եւ մանաւանդէ Հայաստանի նաւաճման մասին, որ աւելի վիպասանութեան կը նմանի. քննադատները այս պատմագիրը կանխածած են մատենագրի իսկութեան մասին եւ կոչուած նորան «Կեղծ Վակիդի», համանուն պատմիչից նորան տարբերելու համար: Նաւաճելով Ասորիք, Արաբացոց Հայաստան մտան իշպօ Բեն Ղանսի առաջնորդութեամբ. յուսնց հայտանի քաղաքներն եւ ամրոցներն նոցա ձեռքը կ'անցնին մէկը միւսի յետեւից գրեթէ անանց գիմարութեան, շատ անգամ ըստ կամեց Աստուծոյ եւ նորա մաքաբի. ինքեցը իշխաններն իրանց Ժողովրդի հետ կամեակաբար մահմեդականութիւն կ'ընդունեն, ճանաչելով ճշմարիտ հաւատը: Այն ժամանակ Սելաթի եւ Հայաստանի տերն Իմն Նուսրահուս, որի դուստրը Տարուն՝ պատճառ եղաւ իւր երկրի կորստեան. հերոսահու վերայ սիրահարուած էր Սուլէ, Սենասնիի (Սասունի) իշխանի որդին, եւ Բուզուր, նորա ազգականներից մէկը: Վերջինս կ'առեւանդէ իշխանազն օրիորդին եւ նորա հետ միասին հաւատափոխութեանը կ'անցնի թշնամաց կողմը: Միաշփոթելին եւ Ամիր առնելուց յետոյ Արաբացիք կ'արշաւեն դէպ ի Մեն Հայք. Բիթլիսի տէր Սերենիզը եւ շատաքի խաղաղութիւն կուպի թշնամու հետ հարկ տալու պայմանով, Երբ իշպօն կ'ապանները իշխման, նոցա ընդունից Տարուն, որ նոր էր վերագարանած իր գերութիւնից, եւ իբրեւ կրօնակից գաղա խոտապաւ նոցա իւր օգնութիւնն Նուսրահուս օգրէ եւ գումարում գիմարելու համար. նորան օգնութեան եւ զախի ի միջն այլոց Գերեջ-օիլէ՝ Երզնէ—էլ—Բուսի իշխանի որդին: Տարուն, սպաննելով իւր հօրը, կը փորձէ հակառակորդ իշխաններին եւ կորստանել, բայց նորա շար գիտաւորութիւնն բացած է եւ Տարուն արաբացի զեպանների հետ միասին ամրակից ջրկապտանած: Ինչպէ՞ս, առնելով այս գոյժը Վատանում (Ուստանում), կը շտապի պաշարաններին օգնութեան, առի՞ք կ'ունենայ արխանհէլ կուբ, որ Արաբացոց

ձեռքը կը մտնէ իշպօն եւ Հայաստանի վիճակը: Ահա հատարակ հատուկորոն եւ հակասող են մեր տեղեկութիւնները Արաբացոց առաջին արշաւանքի մասին ի Հայո. Երեւոյթիս զիտուր պատճառն այն է, որ արաբական գրականութիւնն այն ժամանակի գեւ. նոր կը ծնէր. հարկաւ է. դարի խառն ի խառն անցքերի պատմութիւնն ըստ մեծ մասին հինուած պէտք է համարել բանաւոր աւանդութեանց վերայ: Բայց արդէն Թ. դարից սկսած, երբ ընդարձակեալ խալիֆաւոր եւ Արաբացիք աւելի մօտ ծանօթացան իրանց հպատակ երկրների հետ, մեր աղբիւրները աւելի աւաւտ եւ կոնսիւսաւոր կը հոսեն: Ժամանակը ինքն ըստ ինքեան պէտք է պահանջ գնէր արաբական պատմագրերին՝ յիշատակել ապագայ սերունդներին համար իշպօն հակապական անունն եւ նորա տարած յաղթանակն «անհաւատ» ազգերի վերայ. այս անսակտոր նոցա զիտուր ղեկը կը հանդիսանայ, արտաքերելով նոցա երկրների այն ամէնը, ինչ որ օտարների ներքին պատմութեանն կը վերաբերի, թող թէ իշպօն փայլը նսեմացնող որ եւ ի յիշատակ: Նոցա սովորաբար շէն յիշում Հայաստանի ոչ անցեալի, ոչ ներկայ քաղաքական գործութեան եւ ոչ նորա իշխանաց գիմարութեան մասին, բայց ամենայն մանրամասնութեամբ կը նկարագրեն արաբացի զորապետների ռազմական ճանապարհը, քաղաքներն նաւաճելու եղանակը, խաղաղութեան պայմանները, նոցա կառավարչական գործունէութիւնն, ինչ ինչ օգտուէր ձեռնարկութիւնները եւ այլն:

Միւս կողմից մի շարք աշխարհագրեր մեզ բաւական մօտ կը ծանոթացնեն է—Բ գ. Հայաստանի տեղագրութեան հետ: Դեռ ասորական, վանեան եւ արեւմեան բեւեռաքիթ արձանագրութիւններ կը յիշեն երկրի ինչ ինչ գաւառների եւ քաղաքների անուններ՝ Hlakku (Կիւկիս), Urartu, Է—Ա Arardi (Արարատ), Arbaku (Արբակ), Arzašku (Արձէշ), Ahlatu (Խալաթ), Muski (Մոսք), Tupsa (Տոպս), Tigra (Տիգրա—նակերտ?), Է—Ա Ahurean, Araz (Արաք) այլն: Arsu (Արտուր), եւ յոյն եւ հռոմէացի մատենագրեր արդէն աւաւտ պաշար կը մատակարարեն հին Հայաստանի աշխարհագրութեան համար: Աշխարհագրիցից սկսած երկրիս պատմութիւնը սերտ կապած է մի շարք քաղաքների, գիւղերի, անտների, ամրոցների, յեռների, գետերի անունաց հետ. խորնաացուն վերագրեալ աշխարհագրութիւնն անշուշտ խորոյ պատմական յիշատակարան կը հանդիսանայ մեզանում, աւանդելով է—Բ գ. Հայաստանի քարտեզը ջրըկայ երկրների հետ հանդէրձ. յօգուտ նորա արժանաւորութեան կը վկայեն նաեւ արաբական աշխարհագրեր ինչ խորագրերէ, Աբուլ՝ Ֆեգա, Խաւաթի, Իմն Հաուկայ, Մասուգի եւ մանաւանդ Բուլազրի, նոյն իսկ Կալկասի բնակչաց նկատմամբ:

Նոյն իսկ Saint-Martin զոցայել է այս օտար աղբիւրների կարեւորութիւնն, որոյ լափով գտուելով նոցանից իւր «Mémoires historiques et géo-

1 Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien von Niebuhr. Hamburg 1847.

graphiques sur l'Arménie" (Paris, 1819) ուսումնասիրութեան համար. նման փորձեր, թէպէտ եւ փոքր ծաւալով, եղել են եւ մեզանում, սակայն խնդիրս ըստ իւր արժանաւորութեան տալուին գնահատած չէ, քանի որ դեռ մի ամբողջ դրականութիւն կը մնայ հում եւ անմատչելի նիւթ հայ գիտութեան համար: Ահեռեւէլ հայերէնի աւարական յիշատակարաններէց մի շարք մեղ հետաքրքրական հատւածներ կը նշանակէր գոհացընել մի գրաւի պահանջ, իսկ նոցա համեմատութիւնն ժամանակակից հայ մատենագրերի հետ՝ կ'ամբողջացընէր գործը:

Ահաւասիկ այն խնդիրը, որ մեր վերայ առած ենք:

Սակայն, զգալով նորա կարեւորութիւնն, մենք չենք կարող մոռանալ եւ նորա բարդութեան մասին. աւարական պատմագրեր երբեմն այն աստիճան սերտ կը կապեն Հայաստանի նաճուճ շրջակայ երկրների նաճման հետ, որ բաժանել նոցա գրեթէ անհնարին է. մենք յարմար դատեցինք թողել ամբողջ կտորներ անփոփոխ: — Բ. Արարական աշխարհագրերի փոխադարձ համեմատութիւնն կ'ապացուցանէ, որ նոքա ըստ մեծ մասին օգտւած են միմեանցից, շատ անգամ բառացի արտագրելով մէկը միւսից ամբողջ հատւածներ Հայաստանի տեղագրութեան մասին. կրկնութիւններից խորշելու համար մենք առաջ ենք բերած նոցանից միայն ընդարձակագրոյնները, շնորհալով մատուցոյց անել այլոց ինչ ինչ տարբերութեանց վերայ:

— Գ. Արարական ձեռագրերը գեռաճապին քանակութեամբ անմատչելի կը մնան գիտութեան, ցրւած լինելով Եւրոպայի եւ Ասիայի զանազան մասնաշաղարաններում. կը ցախնէ, որ նոցա բովանդակութեան հետ ներկայումս հնարաւորութիւն չենք ունեցել ծանօթանալու, սակայն կը յուսանք, որ ժամանակին գէպք կ'ունենանք նոցանից եւս մեղ հետաքրքրող տեղեկութիւնները քաղելու:

Դիւթի բովանդակութեան համաձայն կարելու համարեցինք այստեղ կցելու Հայաստանի տեղայոյցը, օգտւելով ըստ մեծ մասին Հ. Խնձիճեանի եւ Հ. Ալիշանի պատուական ուսումնասիրութիւններից, որ ըստ չափոյ կարեաց աշխատած ենք ընդհանրակել:

ՄԱՐԿԱԶԱՆՈՒՄ ԶԱՆՈՒՄՆԵՐ

Լեւելի:

Մասիս (Արարատ). Տօրոս. Կորդուաց. Խաղտեաց. Պարխար. Գայախաղուտ. Մոքսական. Տայոց. Թուրքաց. Արագած. Աշխարակ. Ալանեաց. Դիզաքայտոս. Առիւծ. Արարտակ. Արտոս. Բարդոզ. Բուլթ. Գարուայ. Գորդու. Եղնէք. Ընձաքարաք. Խամուր. Խայթ. Ծաղից. Ծիրանեաց. Կաղաքը. Կանդուար. Կապոյտ. Կոգոլիտ. Վարաք. Մեծբաց. Մինուր. Մշկունեաց. Նպատ. Շրէլք. Պաղատայ. Զորա. Սասուն. Սիմ. Սեպուհ. Սուկաւ. Վարազ. Քարբէ. Նեմրուտ:

1. Գ. Պարխանիս՝ Армянская география VII в. 1877.

Գեորգի:

Երասի. Կուր. Եփրատ. Տիգրիս. Ճորոխ. Աղատ. Ախուրան. Արածանի. Գայլ. Թուր. Լափնա. Կարմիր. Հրազդան. Մարմէա. Մեղրույ. Մեծամեր. Մեշտոյ. Մուրց. Տղմու. Քառալ. Մամուշիշ. Որոտնայ. Արփէյ. Ոստան. Անգլ:

Ծաւեր եւ Շէր:

Բղունեաց. Ռշտունեաց. Գեղամայ. Կարնոյ:

Դուշեբ:

Բասենոյ. Շիրակայ. Կարնոյ. Մշոյ. Խարբերդու. Երզնկայ. Բայասական:

ՄԵԾ ԶԱՆՈՒՄ

Կրճատումներ՝ Բ = Բաղաբ, Գ = Գիւղ, ԴԲ = Գիւղաքաղաք, աւ = աւան, վ = վանք, Բ = բերդ, ամ = ամրոց, Ատեղանիշն (*) Գաւառի այժմեան տեղանք կը նշանակէ:

Ա. Բաւր Լոյս

1. Դարանաղի	6. Գեթլան
2. Առիւծ	7. Սպեր
3. Մեծուր	8. Շաղափք կամ Շաղափք
4. Եկեղեցաց	9. Կարին
5. Մանանաղի	

Դարանաղի (* Կամախ) Թորգան Գ. Անի ամ. Եկեղեցաց (* Երզնկա) Երկրա աւ. Թիւ աւ. Կոթէր աւ. Խախ Գ. Արտակ. Սեղեմուտ Զոր. Սուրենաշէն աւ. Պարթեներց գիւղակ. Տիրաշէն վ.

Մանանաղի (* Թեքման) Աղիւսոյ Գ. Բաղամաղիւր կամ Խալ աւ. Կաշէ Գ. Շիրի Բ. Զերմայ Գ. Ե. Սեփառաբերդ.

Գեթլան Բաղաբից վ. Խլաձորին վ. (Սուրբ Գրիգոր)

Սպեր (* Սպիր) Սեփառաւան Բ. Կարին Կարնոյ Գ. Արտակ. Գ. Բոնն Գ. Բլուրա Գ. Խաղտայ Առիւծ. Լեւուց վ. Մարգաթ Գ.

Բ. Զորդու Լոյս

1. Խորանաղի	5. Ծոփք
2. Հաշտեանք	6. Հանէիթ
3. Պաղատուտ	7. Գորէք (կամ Գորէք)
4. Բալաշոփիտ	8. Դեղեղք

Հաշտեանք Մորթանա Գ. Հաշտեանք Գրեթ Գ. Առիւծ Գ. Հանէիտեանք. Մուշկույ Գ. Ուրայ Գ.

Պաղատուտ Թլաղաղայ ամ.

Ծոփք Մարտիրոսաց քաղաք կամ Նփրկերա. Բնաբիւ Բ. Խաղան Գ. Մամբէ վ. Փշիպաշ. Զմլէտածաք Գ.

Հանէիթ (* Խարբերդ) Աշուշաւ Գ. Խարբերդ Գ. Վասակաւան.

Դեղեղք — Անի

Ի Զորդու Լոյս են՝ Մեծկերա Բ. Ճաղաղ-Զուր Բ.

Գ. Աշխի

1. Արշի	6. Աղնուհոր
2. Ներկեր	7. խերհեթ (Սերիսեթ)
3. Գեղ	8. Գեղ
4. Կեթիկ	9. Սալման
5. Ցատիկ	10. Սասուն

Արշի Աղուհ.

Սասուն Թատանե Բ.

Սալման եւ՝ Տեղանիկեր Բ. Բառաջ աւ.

Թուի կամ Հողի Գ. Բերի Գ. Կաղթայ Գ. Կոտոմ Գ. Սեղմ Բ. Պալի Գ.

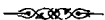
Գ. Տարբերակ

1. խղիթ	9. Հարթ
2. Ապակունիք	10. Վարածունիք
3. Ցարոն	11. Բզուհեք
4. Աշունիք	12. Երեւալք
5. Մարգարի	13. Աղնուհոր
6. Գամառուրք	14. Ապահունիք
7. Տուարածատափ	15. Կորի
8. Գալաւ	16. խորհուրդ

Ցարոն Մուշ Բ. Աշտիշատ աւ. Ալիի Բ. Արեւու բլուր. Առաջ Գ. Արիի Գ. Ստղոն (Ստղաբերդ) Բ. Բաղուհ. Գարշաբ աւ. Գրգուս աւ. Գրգայ Գ. (Խնակնեան տեղիք). Գոմկուն Գ. խորի աւ. խարձ Գ. խրուսի աւ. Կորի. Կեղիք աւ. Կուսն աւ. Կեղան Գ. Վիշապ Գ. Հացեկապ Գ. Հոռեան աւ. Հայր բլուր Գ. Հացեան գրախո. Չինկերտ. Վազարու Գ. Մարալանք. Մեծամոր աւ. Մոկիկ (Մոկիկ գերեզման). Մեղրի աւ. Ողախաւ Գ. Պարեխ աւ. Օձ Գ. Տիրակատարք. Մոռաք. Կեղան վայր Գ.:

(Հարաւայիկ.)

Բ. խԱՍԱԹԵԱՆՑ

Ս Ա Յ Ն Ա Գ Ր Ա Ա Ն

Մ. ԽՈՐԵՆՆԱԳՐՈՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԺԱՐԱՆԱԳՐՈՅ ՄԵՍՈՒՆ

Թղթակցութիւն հայազէտ Փ. Վոնիքերի:

Այս երրորդ յօդուածն է զոր կ'ընդունին հայազէտ Փ. Վոնիքերի նպատակ ունենալով խորնաքննել նկատմամբ յուզուած խնդրները լուսարանել աւանդութեան աւելի նպատարող տեսակետով: Առաջին գրուածն էր «Մ. Խորենացու ժամանակի ինքիքը» (Հանդես Ամս. 1902, էջ 1-6, 85-90.): Եւ երկրորդը՝ «Մ. Խորենացու Պատմութեան աղբիւրաց ինքիքը» (սինդ էջ 129-132, 193-8, 236-40.): Ինչպէս այս երկուքն՝ նոյնպէս երրորդն ըստ ինքեան շարունակութիւնն են միեւնոյն նիւթին ուսումնասիրութեան, եւ պիտի յաշտուէ ինչպէս կը ծանուցանէ հայազէտը, նաեւ չորրորդ մը: Նախընթացներու պէս կը ծանոթացնենք զատոնք մեր ընթերցողաց՝ հաւատարմ թողգամութեամբ, յանձնարարելով քանտարիք ուշադրութեան՝ որոնք խորնաքննել ինքիքով կը զարդն: Թամնայն ղէպս լաւագոյն է միշտ՝ այս կարգի կնոնաւ ինքիք մէջ, լսելու երկու կողմն աւ, եւ կռնելու պայտքը ապացուցի ղէմ՝ ըստ կարծելոյն յարմարագոյն դատաստան մ'ընել կարծնալու համար: Հ. Ց. Ե.

Երրորդ էջերու մէջ յոյս ունիմ ցուցնելու թէ սխալած են քննադատք հաստատելով թէ Հայոց մատենագրութեան մէջ թ. դարեան յառաջ Մ. Խորենացու Պատմութեանն ոչ յիշատակութիւն մը կը գտնուի եւ ոչ կոչում մը, Նպատակս է յառաջ բերել երկու կողմերէ Ի. դարեան եւ ներքողական մ'ալ Զ. դարեան:

Ս. Վազարու Մատենագրարներն մէջ կը գտնուի Ճառնընտիր մը՝ Թիւ 739 Գ. զ., որ ժողովածոյք մըն է Փղբուն Աօից հայերէն ձեռագիրներէն օրինակուած կտորներու, զորոնք հաւաքած գրած է Հ. Եփրեմ Սեթեան 1835/ն. Ահաւսիկ ճառընտիրս յիշատակարներ «Վ. Հ. Եփրեմ Սեթեանի ձեռագիրհորդիւ իւրում ի Հայոց զմատենան զայս գաղափարեալ ընդ Վ. Հ. Եսայեայ Մղբաբեան յայլեալ Հին գրչագրաց, զորս եգիտ աւ Կարապետ Վարդապետի առաջնորդին Կարնեցոց, յղեաց ի վանս, որ եհաս 1836 օգ. 8.»,

Այս ճառընտիրն մէջ էջ 363—416 կը գտնուի Ժամանակագրութիւն մը, որ սկսելով արարչագործութենէն կը հասնի մինչեւ Հայոց ՃԼԻ Թուականը (= 685 Յ. Բ.) եւ կը սկսի այս բառերով. «Ազամ նախատեսի, սա կեցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն, ծնանի զՍեթ, Յաջորդութեան պարունակութիւնն է՝ Ս. Գրքը պատմութեան զլխաւոր ղէպերը, Պատմագրութիւնն Հռովմէական ինքնակալներու՝ ժամանակին կարեւոր ղիպաց տեղեկութիւններով, ի մասնաւորի անոնց՝ որ եկեղեցւոյ պատմութեան կը վերաբերին: Հեղինակը շատ բան քաղած է Եւսեբեայ Սկեղ. Պատմութեան եւ Քրոնիկոնի հնագոյն հայ թարգմանութիւններէն, յիշելով թէ մ'ըլլալով քաղքեղանի ժողովըն՝ կողմնակցական տեսութեամբ կը նկարագրէ նոյն ժողովոյն բանակցութիւնը: Ի վերջոյ կ'աւարտի ժամանակագրութիւնն այսպէս էջ 416. «որ ապին հազիւր հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. եւ սպանին ի պատերազմի զիշխանս հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, յամսեանս սահմի որ աւր տասն էր ամսոյն ի ՃԼԻ Թուականին հայոց:»

Ժամանակագրութենէն յառաջ նոյն ճառընտիրն մէջ կան երկու ճառեր՝ որ Անանիայ Էփրակացւոյ կ'ըստին, Դանգեան եւ Զատիկի մասին: Ժամանակագրութեան սկիզբն (էջ 363) իրեւ զերնագիր կամ տիրուց կը կարգացուի՝ «Մովսեսի Խորենացու եւ Անդրէասի.» բայց ճառընտիրն ծայրը ցանկին մէջ նշանա-